

ALGIRDAS MALAKAUSKAS

VEIKIAMOSIOS RŪŠIES ESAMOJO LAIKO DALYVIAI
SINTAKSINÉJE DAIKTAVARDŽIO POZICIJOJE

Straipsnyje analizuojami veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyviai, sakinyje einantys be pažymimojo žodžio ir atliekantys veiksnio, papildinio ir nederinamojo pažyminio funkcijas.

Pagal reikšmę ir vartojimo ypatumus juos galima suskirstyti į tris grupes. Vieni daiktavardžiai vartojami tik tam tikroje situacijoje ir pavadina vieną konkrečią asmenį (arba konkrečių asmenų grupę) pagal dabartiniu ar sakinyje kalbamu metu atliekamą veiksmą, pvz.: *Dirbantis pakėlė galvą ir nusijuokė* Krtn. *Skëstantysis šaukė pagelbos* Dkš. *Sergantysis rodijo anam neženytis* BM251 (Krp.). *Kažkas paskelbė, kad dirbantiesiems duoda pietų talonus.* Visi nubėgo tsp. *Varžesi jos jaunumo, raudo ir balo, ... ir vis tiek atkakliai grumdėsi šokančiuju minioje* AvD81. *Netrukus kartu su būriu sveikstančiu buvau perkeltas į kitą ligoninę* tsp. *Kristupas Daukintis sekė iš paskos, gerokai nuo palydinčiu atsilikęs* Radz PV117. *Besigydantieji čia atvežami ir nuvežami į darbą gamyklos autobusu* tsp. Tokiais atvejais dažniausiai pavartojaamos įvardžiuotinės dalyvių formos, kurios pabrėžia praleistus konkrečius asmenis žyminčius daiktavardžius, dažnai jau žinomus iš ankstesnio konteksto.

Kiti daiktavardžiai pavartoti dalyviai pavadina neapibrėžtą asmenį arba apibendrintą asmenų grupę pagal tam tikrą veiksmą, nesusijusį su konkrečiu laiku. Tokia daiktavardžio reikšme paprastai vartojamos neįvardžiuotinės esamojo laiko dalyvių formos (ypač jos būdingos patarlėms ir priežodžiams), pvz.: *Ji turi būti kantri, atjaučianti, kenčianti, taikaus būdo, atsidavusi ir rūpestinga – toks seselės idealas* trš. *Jis pasakė, kad mums pavojingi ne klystantys, o abejingi* AvD242. *Prasmingas individualus darbas su tikinčiaisiais ir abejojančiais* tsp. *Anksčiau, tik pradėjusi dėstyti, labai imdavau į širdį, kad yra ne studijuojančių, o tik studentaujančių* tsp. *Bet dar daug yra jaunuolių, tik „prijaučiančių“ sportui, mėgstančių ne sportuoti, o pasižiūrėti į sportuojančius* tsp. *Bijančiam ir krūmai braška* Skr. *Dirbančiam ir dievas padeda* Jnš. *Neik, sesute, už geriančio* Lnkv. *Reikia eiti už vedančio, o ne už žadančio* LTR (Vks). *Daug yra imančių, bet maža duodančių* LTR (Šll). *Dirbančiam padék, prašančiam žadék* LTR (Jnš). *Su verkiančiu verk, su dainuojančiu dainuok, tai visur tiksi* Gs. *Skëstantis ir už šiaudo griebiasi* LMD (Valk).

Dabartinėje lietuvių bendrinėje kalboje daiktavardėja trečioji esamojo laiko dalyvių grupę, kuri turi tendenciją virsti specifinę veikėjo ypatybę, nesusijusią su konkrečiu laiku, žyminčiais asmenų pavadinimais. Vartojami šie specializuotų reikš-

mę turintys dalyviai: *besimokantysis, budintysis, dirbantysis, geriantysis, girdintysis, kalbantysis, mylintysis, negeriantysis, nerūkantysis, netikintysis, rašantysis, regintysis, prigirdintysis, sergantysis, skęstantysis, vedantysis, tikintysis, žaidžiantysis* ir dar vienas kitas¹. Štai, pavyzdžiu, kartais *besimokantysis* pavartojamas moksleivio, studento, *budintysis* – budėtojo, *vedantysis* – vedėjo, *sergantysis* – ligonio, *žaidžiantysis* – žaidėjo reikšme: *Maždaug 74% besimokančiųjų skiriama stipendija, atsižvelgiant į jų pažangumą ir visuomeninę veiklą trš.* Nemaža dalis *besimokančiųjų teisinasi tuo, kad paskaitų metu ruošiasi seminarams, nes kitu laiku neužtenka knygų tsp.* Aukštų seniūnai yra atsakingi už tvarką ir švarą aukštose, skiria virtuvės *budinčiuosius*, kontroliuoja jų darbą trš. *I profesinio meistriškuo konkurso baigiamajį turą Vilniuje buvo susirinkę Lietuvos civilinės aviacijos valdybos kasininkės, stiuardesės, pervežimo organizavimo skyrių budinčiosios tsp.* *Realus – ir baisus savo realumu – žudikiškų televizijos reportažų vedantysis* s. *tsp. ... įvyko respublikinis poilsio vakarų vedančiųjų meistriškumo konkursas, skirtas tarybinės liaudies pergalės Didžiajame Tėvynės kare 40-mečiui tsp.* *Medikas turi mėgti žmones, siekti žinių ir domėties mokslo naujienomis, užjausti sergantįjį ir norėti jam padėti trš.* *Sergančiojo amžius nulemia tik terminą, kuriam lapelis gali būti išduotas tsp.* *Pagal pasirengimą žaidžiantieji skirstomi į mokančius ir nemokančius plaukti tsp.*

Dažniausiai daiktvardžio reikšmę turi dalyvis *dirbantysis (dirbantieji)*. Ivaiziuose kontekstuose jis vartojamas: a) darbininkų, b) darbuotojų, c) darbo žmonių reikšme, pvz.: a) *Ir uždirbama gerai: šešiasdešimt procentų dirbančiųjų gauna ne mažiau kaip du šimtus per mėnesį, kitos – po 148 rublius, bet ir jos gali igyti aukščiausiąją kategoriją tsp;* ... galima ne tik sėkmingai įvykdyti šios dienos gamybines užduotis, bet ir prognozuoti fizinių dirbančiųjų pajėgumą tsp.; b) kiekvienam darbo kolektyvui reikia gyvo žmogaus, kuris vestų paskui save į masinius ar sportinius turinius žygius šimtus dirbančiųjų tsp. Šauniai dirba Šilutės baldų kombinato dirbantieji, kurie šiandien gausiai dalyvaus komunistinėje šeštadienio talkoje tsp. Renkantis profesiją, reikia žinoti jos savitumą, reikalavimus dirbančiajam trš. Kvalifikacija yra kiekvieno dirbančiojo charakteristika trš. Dalis dirbančiųjų yra arčiau gamybos proceso, betarpiskai valdo mašinas, stakles, vykdo gamybines operacijas, kiti tik planuoja gamyklos techninį ir ekonominį organizavimą, dar kiti vadovauja gamybai, vykdo jos apskaitą ir pan. trš.; c) komunistinėse šeštadienio talkose aktyviai dalyvauja Kapsuko dirbantieji tsp. Todėl mūsų šalyje itin didelis dėmesys skiriamais dirbančiųjų poilsio organizavimui trš. Kasmet dirbantiesiems sudaromos vis geresnės sąlygos mokytis vakariuose ir neakivaizdiniuose skyriuose... tsp. Visur reikia sukurti kūrybiško darbo atmosferą, skatinti dirbančiųjų iniciatyvą – kaip žinome, tai įkvėpę geram darbui stachanovininkų judėjimo pradininkus tsp. ... Suomiška pirtis gerai, neginčiu, tačiau tegu joje kaitinasi patys suomiai, o mes verčiau pastatysime keliais komunaliniais butais daugiau, nes jų labai trūksta dirbantiesiems AvD235.

¹ Be vienaskaitos formų, beveik visi jie turi ir daugiskaitos lytis.

Daiktavardėjantis dalyvis *dirbantieji*, kurį J. Pikčilingis jau taisė prieš 20 metų², nelabai nori trauktis iš vartosenos, nors, rodos, turime jį kuo pakeisti. Žodžiu *darbininkai* iprasta vadinti asmenis, dirbančius tik fizinį darbą. Kalba galėjo plėsti *darbininko* reikšmę (plg. pasakymus *mokslo darbininkas, protinio darbo darbininkas*), bet taip neįvyko. O štai žodis *darbuotojai* plečia savo reikšmę: be žmonių, negaminančių materialinių vertybų (pvz., *kultūros, medicinos, prekybos, švietimo ir kt. darbuotojai*), jais imami vadinti visi žmonės, dirbantys vienoje ar kitoje įmonėje, gamykloje ar organizacijoje (pvz., *televizorių gamyklos darbuotojai = darbininkai + tarnautojai*). Kalbėdami apibendrintai vartojaame *darbo žmogus, darbo žmonės*. Beje, šia reikšme *dirbantysis* pateikiamas DLKŽ (p. 140) ir DLKŽ₁ (p. 122) bei LKŽ (p. 565). LRKŽ (p. 147) irgi yra *dirbantysis*, o LLŽ *pracujący* išverstas žodžiu *dirbantysis*, o *masy pracujące – dirbantieji* (p. 533). Reikėtų dar pridurti, kad kartais pavartojujus substantyvuotą daugiareikšmį dalyvį *dirbantieji* sakiny sasidearo neaiškus, pvz.: *Gražų pavyzdį parodė Vilniaus grąžtų gamykla, kuri įsipareigojo didinti gamybą su tuo pačiu dirbančiųjų skaičiumi* tsp. Neaišku, ar turima galvoje tik *darbininkai*, ar visi *darbuotojai* (plg. dar: *Produkcijos gamyba, skaičiuojant vienam dirbančiam, sumažėjo ir Šiaulių medžio apdirbimo kombinate*).

Labai dažni yra *rūkantysis, rūkantieji (nerūkantysis, nerūkantieji)*, rečiau vartojami *geriantysis, geriantieji*, pvz.: *Be to, pravartu prisiminti, kad kartu su rūkančiuoju* savo sveikatą žaloja ir tie, kurie kvėpuoja tabako dūmais užterštū oru trš. *Ilgainiui rūkančiojo organizme išsivysto tam tikras atsparumas tabako nuodams trš. Visi gydytojai ir studentai vienu atskivépimu gali išvardyti, kas laukia rūkančiųjų trš. Jungtinése Amerikos Valstijose draudimo kompanija rūkančiųjų ir nerūkančiųjų gyvenimo trukmę apskaičiuoja pagal specialias lenteles ir į tai atsižvelgia, apdraudama žmogaus gyvybę trš. Druskininkai turėtų tapti pirmuoju nerūkančiųjų miestu respublikoje tsp. Pastaruoju metu pradeda vyrauti nuomonė, kad nerūkantysis viešose vietose turi teisę kvėpuoti neužterštū oru trš. Nelaimingų atsitikimų geriantiesiems pasitaiko 35 kartus dažniau, negu tiems, kurie nevarotoja alkoholio trš. Taigi iš šinto geriančiųjų šeši jau yra arba taps alkoholikais trš. ... geriančiųjų šeimoje dažnai, kaip pastebi gyd. P. Baublys, viešpatauja nesantaika – vaikų pražūtis trš.*

Vietoje paplitusio *rūkančiojo* siūlomas vartoti *rūkytojas*, kuris su pažyminiu tiesiog nepakeičiamas (tabako, cigarečių rūkytojas)³. Beje, SŽ (p. 353) dominante pateiktas kaip tik *rūkantysis* (šalia *rūkančiojo* gerai derinasi *nerūkantysis*). Kartais pavartojojamas *rūkorius* yra laikomas šnekamosios kalbos žodžiu ar hibridu, *rūkalius* turi menkinamają reikšmę, todėl bendrinezai kalbai nelabai tinkta. *Geriantieji* vadinami *mégėjais (iš)gerti, alkoholio, svaigalų, taurelės ar stikliuko mēgėjais*.

Daiktavardėjā taip pat *rašantysis, kalbantysis, mylintysis. Rašantįjį* tik tam tikrame kontekste kartais galima būtų pakeisti *rašytoju*, kuris lietuvių kalboje paprastai

² Pikčilingis J. Žodžio aiškumas ir tikslumas. — V., 1965, p. 87.

³ Plg. Klimavičius J. Rūkytojas, rūkorius, rūkalius. — Mūsų kalba, 1980, Nr. 2, p. 58. Šiame straipsnyje apie *rūkantįjį* iš viso neužsimenama.

turi siauresnę reikšmę, „kas dirba literatūros darbą, rašo grožinės literatūros veikalus“ (DLKŽ₁, p. 652), o *kalbantysis* semantiškai ne visada tolygus *kalbetoju* kaip ir *mylinsky* – išimylėjeliui, pvz.: *Transkribavimas ir morfologijos dėsniai taikymas dabar vis dar remiasi kiekvieno rašančiojo intuicija, todėl raštai mirgėti mirga nuo svetimųjų tikrinių (ir bendriniai) vardažodžių rašymo įvairovės trš. Vartodamas žodį perkeltine reikšme, kalbantysis ar rašantysis tuo pačiu žodžiu gali išreikšti kitą savoką trš.* Bet yra ir kita nuomonė: *Koserijus mano, kad kalbantysis gerai suvokia savo kalbos sistemą (turi kalbos nuojautą), atskiria kalbai nebūdingus reiškinius, kuria (ar atkuria) tik žodžius, kurie tinka jos sistemai trš. Kalbininkams nepakanka vien kalbėti apie kalbos kultūros darbą, rūpestingai rankioti ir klasifikuoti įvairių specialistų ar šiaip kalbančiųjų daromas klaidas trš.* – Matyt, visi mylintieji (ir mylimi!) apdovanoti ypatingu jutimu AvD395. *Mylimasis retai kada atitinka idealą, susiformavusį mylinčiojo vaizduotėje trš.*

Kurie ne kurie substantyvuoti dalyviai atstoja nesamus daiktavardžius (jų iš viso nėra mūsų kalboje tam tikriems asmenims pavadinti), pvz.: *Tikintieji mėgsta sakyti, kad ateistai kovoja su dievu trš. Tuos klebono žodžius gali patvirtinti daugybė tikinčiųjų SajK297. Tačiau kas gi verčia tikintįjį visiškai atsiduoti dievui? trš. Vienodai gina tiek tikinčiųjų, tiek ir netikinčiųjų konstitucines teises LTSR Baudžiamasis kodeksas tsp. Pastaruoju metu sukonstruota daug įvairių priemonių, padedančių akliems kurtiesiems bendrauti tarpusavyje ar su reginčiaisiais trš. Regintysis rega gali spręsti, kada jo kūnas yra vertikalioje padėtyje, o aklassis tegali pasikliauti proprioceptiniai ir vestibulariniai signalais trš. Juo anksčiau tai pradėsime, juo mažiau atsiliks jis (kurčiasis) nuo girdinčiojo trš. Vėliau apkurė vaikai taip pat turi būti auklėjami ir mokomi kurčiųjų-prigirdinčiųjų mokymo ir auklėjimo įstaigose trš. Ne mažiau svarbu laikytis tvirto dienos režimo ir kurčiojo ar prigirdinčiojo šeimoje trš.*

Daiktavardiškai vartojami ir dalyviai *skęstantysis, stojantysis, mirštantysis*, kurie labai dažnai žymi asmenis pagal tam tikru metu atliekamą veiksmą (laikiną, nenuolatinį), nesusijusi nei su sakinyje kalbamu metu, nei su dabartimi, pvz.: *Ne kasdien tenka rizikuojant išnešti vaiką iš degančio namo, išgelbetti skęstantįjį tsp. Leidinyje aiškinamos elgesio vandenye taisyklos, nurodoma, kaip gelbetti ir gaivinti skęstantįjį, atsižvelgiant į esamas sąlygas ir turimas priemones tsp. Dar daug yra Lietuvos skęstančiųjų gelbėjimo draugijos pirminėms organizacijoms veiklos sričių, užkertančių kelią nelaimingiems atsitikimams tsp. Medicinos seseriai dažnai tenka budëti naktimis, jausti savo bejegiškumą prie mirštančiojo, klausyti nepagrįstų ligonio artimųjų priekaištų trš. Ne paslaptis, kad Matematikos fakultete kiekvienais metais trūksta stojančiųjų, tačiau planai vis dėlto įvykdomi tsp.*

Reikėtų dar pažymeti, kad esamojo laiko dalyviai daiktavardžio vietoje kartais eina su priklausomais žodžiais, pvz.: *Nors gydant sergančiuosius cukrinį diabetu daug pasiekta, tačiau kol kas visiškai ši liga dar neišgydoma trš. ... prie Lietuvos jūrų laivininkystės suburtas rusų kalba rašančiųjų literatūrinis klubas „Aplinka“ tsp. ... stojančiųjų į režisūrą jis klausdavo, ne kodėl jie nori tapti režisieriais, o ką jie nori pasakyti žmonėms tsp. Rašančius redakcijai prašome nurodyti savo ryšių skyriaus indeksą tsp. Rasta, jog tarp geriančiųjų kietą van-*

denę krauso apytakos ligomis sirgo 41 procentu mažiau moterų, o vyru – 25 procen-
tais, palyginti su žmonėmis, kurie geria minkštą vandenį tsp. Mokyti visų specialy-
bių priimami dirbantieji pagal specialybę tsp. Išvairių šalių mokslininkų tyrimais
įrodyta, kad ilgiau rūkančiuju protinis pajégumas (darbingumas) labai sumažėja
trš. Visiškai akli bei silpnai matantieji sudaro pirmąjį regėjimo invalidų grupę
trš. Dalyviai su priklausomais žodžiais tame pačiame kontekste gali būti ir papras-
tieji – kokio nors ryškesnio skirtumo nematyti.

* * *

Linksniuojamieji dalyviai, kaip ir būdvardžiai, gali pavadinti asmenis, eidami daiktavardžio linksnių pozicijoje. Tyrimai rodo, kad terminologizuota reikšme vartojamą dalyvių lietuvių kalboje (ypač išvairiuose raštuose ir spaudoje) pavarto-jama daugiau negu buvo manyta a priori, ir tai paaiškinti vien kitų kalbų įtaka⁴ nelengva, nes 1) dalyviai, reiškiantys asmens ypatybes, apskritai linkę daiktavardēti, 2) šie dalyviai yra padaryti iš apibendrinamąją laiko reikšmę turinčių esamojo laiko veiksmažodžių (*kalba, myli, rašo, regi, rūko, tiki* ir kt.), 3) jie vartojami tada, kai a) iš viso nėra atitinkamos reikšmės daiktavardžių, b) kai esami daiktavardžiai semantiškai nėra jiems lygiaverčiai, c) kai bendrinėje kalboje tie daiktavardžiai nėra populiarūs ar dėl tam tikrų priežasčių netinka. Kai lietuvių kalboje yra adekvatios reikšmės daiktavardžių, kalbos normintojai tokią dalyvių siūlo geriau nevar-totij⁵.

SUTRUMPINIMAI

- AvD — Avyžius J. Degimai. — V., 1984.
DLKŽ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. — V., 1954.
DLKŽ₁ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas/2 papild. leid. — V., 1972.
LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas. — V., 1969, t. 2.
LLŽ — Vaitkevičiutė V. Lenkų — lietuvių kalbų žodynas. — V., 1979.
LRKŽ — Lyberis A. Lietuvių—rusų kalbų žodynas. — V., 1971.
RadzPV — Radzevičius B. Priešaušrio vieškeliai. — V., 1979.
SajK — Saja K. Klaidžiojimas: Apsakos ir apsakymai. — V., 1982.
SŽ — Lyberis A. Sinonimų žodynas. — V., 1980.
Kiti — kaip LKŽ.

ПРИЧАСТИЯ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА В СИНТАКСИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО

Резюме

В статье раскрывается употребление литовских причастий настоящего времени действительного залога в роли существительного. Выделяются три группы таких причастий: 1) причастия, употребляемые только в определенной ситуации и называющие одно конкретное лицо (или группу конкретных лиц) по действию, производимому им в настоящее время или во времени, о котором идет речь в предложении, напр.: *Besigydantieji čia at-*

⁴ Pupkis A. Kalbos kultūros pagrindai. — V., 1980, p. 138.

⁵ Žr. Kalbos praktikos patarimai/2-asis patais. ir papild. leid. — V., 1985, p. 47, 51, 65, 258.

*vežami ir nuvežami į darbą gamyklos autobusu „Лечущих привозят сюда и отвозят на работу заводским автобусом“. Dirbantis pakėlė galvą į nusijuokę „Работающий поднял голову и засмеялся“; 2) причастия, называющие неопределенное лицо или обобщенную группу лиц по какому-либо действию, не связанному с конкретным временем, напр., *Su verkiančiu verk, su dainuojančiu dainuok, tai visur tiksi* „С плачущим плачь, с поющим пой, тогда везде будешь на своем месте“; 3) причастия, называющие лица (или лицо) по действию, производимому ими постоянно, напр., *Tikintieji mėgsta sakyti, kad ateistai kovoja su dievu* „Верующие любят говорить, что атеисты борются с богом“. *Druskininkai turėtų tapti pirtimoju nerūkančiu miestu respublikoje* „Друскининкай должен стать первым городом некурящих в республике“.*

Автор статьи отмечает, что терминологизированные причастия (3 группы), дополняя систему суффиксальных существительных, употребляются, как правило, тогда, когда в языке совсем нет адекватных им по значению существительных, когда имеющиеся существительные нетождественны семантически субстантивированным причастиям или в литературном языке непопулярны. В тех случаях, когда имеются семантически адекватные им существительные, кодификаторы языка предлагают такие причастия лучше не употреблять в речи.